

Lūžio linijos ir skaidomosios bacilos. Naktinės mintys apie dvasinę ir kultūrinę Europos struktūrą

FLORIAN SCHULLER

Didžiai gerbiami bičiuliai europiečiai!

Dėkoju už kvietimą ir galimybę būti čia, šioje nuostabioje vietoje, kurią gaubia ypač savita intelektualumo, istorijos ir gamtos aura. Jūs, didžiai gerbiamas pone Antanai Gailiau, surengėte šią dovaną. Jums turiu ypatingai dėkoti už tai, bet ir dar už daug ką kita. Su Jumis (ir su šiandien čia irgi esančiu Michaeliu Feiliu) 1991 m. rugsėjo mėnesį prie Vilniaus katedros šventėme Lietuvos nepriklausomybę. Vėlesniais metas man buvo leista Vilniuje pasakoti apie pastoracinę patirtį su katalikų studentija ir apie katalikų akademijos idėją.

Šiandien kalbame daug platesne tema. Šia tema forumo rengėjai patvirtina tai, ką vengrų rašytoja Ilma Rakusa, mąstydamą apie Europos dvasinę padėtį, suformulavo šitaip: „Čia susimąstoma apie faktą, kad centro ir pakraščio sąvokos yra daugiau nei reliatyvios, kad impulsai galbūt ateina iš pakraščių“.¹

I. MEDICININĖ DIAGNOZĖ?

„Europos migrena 2“ – tokia šio forumo tema, taigi ji formuluojama mediciniškai. Todėl, nedaug išmanydamas apie mediciną, pirmiausia

1. „Bis der Teufel uns scheidet...“, p. 10.

pasižvalgiau po medicininę literatūrą, kas gi yra toji „migrena“. Radau tokius elementus:

Migrena yra:

- pirma, dažniausiai vienos galvos pusės skausmas,
 - kuris, antra, kartojasi periodiškai,
 - trečia, yra lydymas tokių papildomų simptomų, kaip pykinimas ir padidėjęs jautrumas garsams arba šviesai,
 - kurio atveju, ketvirta, skiriamos dvi formos – „su aura“ ir „be auros“, t. y. jis esti lydymas arba ne regos sutrikimų,
 - kurio atveju, penkta, svarbus genetinis individo paveldas,
 - ir kurio priežastis pagaliau, šešta, yra ta, kad sutrinka nervų, tam tikrų semiocheminių medžiagų funkcionavimas, o kartu randasi smulkių smegenų kraujagyslių uždegimas, dėl to sunkiau numalšinti skausmą.
- Taikant šias išvalgas mūsų temai, man kyla tokie klausimai:
- Pirma, ar „Europos migrena“ kažkaip susijusi su atskilusia mūsų mąstysenos ir jausenos puse?
 - Antra, ar ji vis kartosis?
 - Trečia, ar dėl jos randasi jusles veikiantis padidintas jautrumas, taigi ar mūsų smegenys negali teisingai apdoroti išorinių dirgiklių?
 - Ketvirta, ar ji gali sukelti regėjimo ir klausos sutrikimus, taigi iškreipti tikrovės suvokimą?
 - Penkta, ar mums, europiečiams, migrena yra genetiškai paveldima?
 - Ir, pagaliau, šešta, ar į Europos smegenis ateinantys skausmo signalai yra ne švelninami, bet stiprinami?

Siūlau jums patiems paieškoti atsakymų, pasitelkiant pamatinį „lūžio taškų ir skaidomųjų bacilų“ įvaizdį.

Kad jau leidomės į medicinos terminų žaismę, savo tezes noriu perteikti trimis atsakingo gydytojo žingsniais: pirma, anamnezė, taigi prisiminimai, praeities tyrinėjimas (kaip ten praeityje buvo?), antra, šia anamneze pagrįsta diagnozė ir, trečia, terapijos siūlymai.

II. ANAMNEZĖ

1. Apie Europos sienas

2012 m. išėjo Vienos filosofo Konrado Paulio Liessmanno knyga „Lob der Grenze. Kritik der politischen Unterscheidungskraft“ („Pagiriamasis žodis

sienai. Politinės skyrimo galios kritika“). Jis rašo: „Laikų dvasia stengiasi peržengti, išnaikinti sienas. Tačiau ji neteisingai vertina ir sienų funkciją, ir galimybes, ir tą reikšmę, kurią sienos turi įgyti, analizuojant ir įveikiant krizes.“² Šis „Pagiriamasis žodis sienai“ pateikia fundamentalius filosofinius argumentus, nes „siena apskritai yra prielaida ką nors suvokti ir pažinti. Jei visa būtų viena be jokio skirtingumo, nebūtų ką pamatyti, ką identifikuoti, ką sužinoti.“³ Bet kuris pažinimas prasideda vienu lemiamu aktu: tai nėra kas kita.

Taigi neįmanoma kalbėti be atodairos į sienas. Sienos apibrėžia, kas yra Europa. Tiesa, greta daugelio kitų sričių, prašnekęs ir apie Europą ir pamėginęs apibrėžti jos sienas, šis autorius prisipažįsta susiduriąs su sunkumais, kurie veikiausiai yra ir mūsų sunkumai. Geografinės arba etninės sienos nei kada nors buvo, nei dabar yra tvirtai nubrėžtos, o tai, ką mėgstama pateikti kaip Europos vertybių konstrukta, pasirodo daugeliui besą arba pasenę, arba, kaip, pavyzdžiui, žmogaus teisės, tapę universalu. Tad Liessmannui lieka tik labai apytikrė geografinė erdvė, kurios sienos yra „žemyno Rytai, Artimieji Rytai, Viduržemio jūra ir Atlantas.“⁴

Norint suprasti, ką Europa reiškia, man regis svarbu ne diskutuoti apie jos išorines sienas, apie tai, kokie kraštai ir kokie žmonės jai priskirtini, bet suvokti, kada ir kaip Europa istoriškai susiformavo, formuojantis jos vidaus sienoms. Tai prasideda jau Antikos laikais. Ir tai ne dėl – ar bent ne tiek dėl – atsiribojimo nuo išorės „barbarų“. Jau Aischilas 472 m. pr. Kr. visame pasaulyje pirmojoje išlikusioje savo dramoje „Persai“ pasisako prieš tokią klišę. O romėnų *Limes*, žinoma, buvo karinė gynybinė siena, sauganti nuo neramių genčių, pirmiausia germanų. Tačiau ir susitikimo, mainų, netrukus net asmeninio kraujo atšviežinimo vieta; neatsitiktinai vadina-mojo Teutoburgo miško mūšio, tapusio vienu baisiausių Romos kariuomenės pralaimėjimų, nugalėtojas germanas vadinamas lotynišku Arminijaus vardu ir buvo mokytas romėniškos karybos.

Kur kas reikšmingesnė Antikoje buvo įtampų kupina ir kultūros po-žiūriu didžiai vaisinga graikų ir romėnų priešprieša. Žmogaus, visiškai pagrįstai vadinamo „Vakarų pasaulio tėvu“, Marko Tulijaus Cicerono

2 Liessmann, p. 12.

3 Liessmann, p. 29.

4 Liessmann, p. 93.

(106 pr. Kr.–43 pr. Kr.) reikšmė radosi būtent iš pirmą kartą pavykusios, įtampos kupinos tokių skirtingų tradicijų sintezės.

Pateiksiu tik dar kelis tipiškus pavyzdžius:

- Vadinamasis Teodosijaus padalijimas po Teodosijo I mirties 395 m. po Kr. į Vakarų ir Rytų viešpatystes su centrais Milane arba Ravenoje ir Konstantinopolyje nubrėžė sieną, kurią iki mūsų dienų galime įžvelgti Balkanų konfliktuose. Tai ne tik karinė ankstyvojo XVIII šimtmečio karų su turkais siena, bet ypač siena, skirianti krikščionijos pasidalijimą į lotyniškąją ir graikiškąją, kitaip sakant – į Romos ir Bizantijos formas.
- Arba: ginčas dėl investitūros Viduramžiais apibrėžė ideologinį aukščiausiosios valdžios padalijimą tarp imperatoriaus ir popiežiaus, o kartu ir valstybės, ir Bažnyčios kompetencijų ribas, taigi nubrėžė tą ribą, kuri taip vienareikšmiškai nebuvo nubrėžta nei stačiatikių Bažnyčioje, nei islame.
- Vėliau, žinoma, pas mus, Vakaruose, Reformacijos laikais iš abiejų pusių labai radikaliai brėžta riba tarp konfesijų, lydima niokojančių karų, bet kartu ir skirtingos kultūros atmainos.
- Skelbdamas šūkį „Écrasez l'infâme“ „Išnaikinkit niekšybę“, taigi ragindamas sunaikinti kaip prietaringą, reakcingą, agresyvią ir smurtą patiriančią Bažnyčią, Voltaire'as, prancūzų apšvietos prototipas, nubrėžė ribą, esmingai lėmusią Vakarų pasaulio sekuliarizaciją.
- Tai, kad paskui tipiškai europietiškas XIX šimtmečio nacionalizmas, viena vertus, ideologiškai pagrindė sienų brėžimą ir, antra vertus, sužadino tokias priešingas reakcijas, kaip pangermanizmas arba panslavizmas, ir vėl rodo, kad vidinės sienos labiau nei išorinės yra Europos skiriamasis ženklas.
- O kalbant apie laikotarpį po 1945 m. pakanka vien žodžių „geležinė uždanga“. Tai tikrai vidinė siena, kurios padariniai lig šios dienos neduoda mums ramybės.
- Pagaliau paskutinis pavyzdys – prieš kelerius metus, tiesa, nepavykęs Prancūzijos prezidento Nicolaso Sarkozy mėginimas paskelbti Prancūzijos, Italijos ir Iberijos pusiasalio „Viduržemio jūros sąjungą“ kaip „germaniškosios Šiaurės“ atsvarą.
Apibendrinant: taigi mums svarbiau mąstyti ne apie išorines, o apie vidines Europos sienas, jos vidinius kultūrinius atsiribojimus.

2. Apie nesamą kultūrinę nekaltybę

Tai, kad šios Europos pobūdį taip labai išryškinančios sienos susijusios su Europai būdingomis didžiosiomis kultūros gijomis, yra banali tiesa. Ir šių tradicijų vardijimas jau tapęs beveik tuščia formule. Kalbama, sakysim, apie tris kalvas, ant kurių neva iškilusi Europa, – apie filosofiją atstovaujantį Atėnų Aeropagą, teisę atstovaujantį Romos Kapitolijų ir krikščionybę įkūnijančią Jeruzalės Golgotą. Arba pasakoma ir šiek tiek atsainiai, kaip kad australų istorikas Johnas Hirstas: „Graikų požiūriu žemė yra paprasta, logiška ir matematiška. Krikščionių požiūriu pasaulis yra blogas, ir tik Kristus mus gelbsti. Germanų karių požiūriu kautis yra smagu.“⁵ Vadovaujantis šiuo labai skirtingu paveldu, jo išvada yra tokia: „Mūsų lemtis būti susipriešinusiems, susiskaldžiusiems ir sutrikusiems. Kitos civilizacijos turi tik vieną tradiciją, ne tokią keistai trilypę kaip mes. Jie ne taip pasiduoda neramumams, pervartoms ir sumaištims, ženklinantiems mūsų dorovinį ir dvasinį gyvenimą. Esame mišrios kilmės.“⁶

Tai reiškia: prisiminimas, kad esama nuolat iš naujo brėžiamų vidinių Europos sienų, lemiamų labai skirtingos, neretai kaip priešingybės suprantamų, tradicijų ir dvasinių, kultūrinių ir religinių paveldų turėtų mus perspėti, kad pernelyg lengvai ir abstrakčiai, pernelyg užtikrintai ir pasitikėdami savimi nekalbėtume nei apie „mūsų europietiškas vertybes“, nei apie „krikščioniškąjį“ Vakarų pasaulį, neseniai sukėlusį visuotinę žydų bendrapiliečių nuostabą, pasirodė besąs „krikščioniškasis ir žydiškasis Vakarų pasaulis“ ir kuriam – tai naujausia įžvalga, – „priklauso“ ir islamas.

Mūsų šaknys kur kas skirtingesnės prigimties ir anaip tol ne taip lengvai suderinamos, kaip regis iš pirmo žvilgsnio. Reikia pridurti tai, kad ir jų kintančios kombinacijos, ir perdėtas kurios nors vienos išskėlimas, visada vedė į destruktivius, taip pat ir mirtį nešančius, konfliktus.

Rémis Brague'as rašo: „Kultūros praeitis niekada nėra rožinė. Nekalta civilizacija egzistuoja tik svajose tų, kurie ją menkai pažįsta – ar patys jai priklausytų, ar ne. Tai pasakytina ir – ir net dar labiau – apie Europos praeitį.“⁷

Paminėjęs šį autorių, pereinu prie trečiojo savo istorinės anamnezės skirsnio.

5 Hirst, p. 24.

6 Hirst, p. 64.

7 Brague, p. 144.

3. Apie lotynišką tapatybę

Angelas Bolaffis, vienas didžiųjų už Europą kovojančių Italijos žurnalistų, tvirtina: „Kodėl filosofai nepateikė jokio minėtino indėlio Europos tema? Filosofams tai arba nerūpėjo, arba jie ėmėsi veikiau pigios, nors gražiai surašytos, Europos kritikos. Taigi kritikavo Briuselį. Kritikavo biurokratiją. Iš esmės reikia pasakyti: pragmatiniu požiūriu politikai buvo geresni – jie neturėjo didžiųjų idėjų, bet turėjo drąsos šio to imtis net ir be tvirtų teorinių prielaidų.“⁸

Aš manau kitaip nei Bolaffis: yra filosofų, pateikusių teisingą Europos koncepciją. Vienas jų, man ypač simpatiškas, yra būtent Rémis Brague'as, Paryžiaus Panteono – Sorbonos universiteto – filosofijos profesorius, didis antikinės ir Viduramžių filosofijos, taip pat ir islamo žinovas. Brague'o pagrindinę tezę Europos tema norėčiau iš pradžių iliustruoti savo patirtimi Vilniuje.

1991 m. rugpjūčio mėnesį po ilgos kelionės vis tolyn į Rytus, dar per Sovietų Sąjungą, atvykę į nepažįstamą kraštą, apie kurį visai nieko nenustuokėme, kitą rytą mes atsidūrėme priešais Aušros vartus ir perskaitėme: MATER MISERICORDIAE, SUB TUUM PRAESIDIUM CONFUGIMUS. „Gailėstingoji Motina, Tavo apgynimo šaukiamės.“

Niekada nepamiršiu šio pribloškiamo lotyniškosios, romėniškosios vienybės įspūdžio. Man jis reiškia tai, ką prancūzų tradicija vadina „Civilisation Latine“, „l'une des plus vastes, des plus cohérentes constructions politiques et militaires de tous le temps.“⁹ Aš čia dar pridurčiau būdvardį „religieuses“.

Grįžkime prie Rémio Brague'o. Jo išėties taškas irgi yra trys garsiosios tradicijos kalvos – Atėnai, Jeruzalė, Roma. Jeruzalė įkūnija judaizmą ir krikščionybę, Atėnai, žinoma, graikų filosofiją. Tikėjimas ir protas, etika ir estetika, klusnumas ir grožis, tradicija ir autonomija – ar kaip ten dar būtų aprašomi tie du poliai. „Kiekvienu atveju skirtumas buvo paverčiamas priešprieša, ir abiejuose elementuose ieškota esmės, labiausiai priešingos antrajam elementui. Taip įtampa tapo skausmingu Europos kultūros įtrūkiu.“¹⁰

8 Bolaffi, p. 119.

9 Georges Duby in: Oliver Orban, *Civilisation latine*. 1986. p. 11.

10 Brague, p. 36.

Rémio Brague'o tezés esmė yra ta, kad jis netikėtai žaidime pateikia trečiąją kalvą – Romą: „Europa nėra nei vien graikiška, nei išimtinai hebrajiška, nei graiko-hebrajiška. Nesu linkęs čia nei teikti pirmenybės romėniškajam elementui, nei tvirtinti, kad jis esąs abiejų kitų sintezė. Tvirtinu kur kas radikaliau, jog mes tik todėl esam ar galim būti „graikiški“ ar „hebrajiški“, kad pirmiausia esam „romėniški“.“¹¹

Paprastai persakant, Brague'as tvirtina: tai, kas sudaro Europą, yra „romėniškumas“, tiksliau: „romėniškasis antriniškumas“ – būtent, tam tikras būdas pripažinti svetimas tradicijas kaip svetimas, suvokti save – kaip Antikos mene ar filosofijoje – kaip nykštukus ant milžinų pečių, pripažinti savo mažesnę reikšmę, kaip ir krikščionybė visados gebėjo pripažinti savo mažesnę reikšmę, lyginant su senąją Dievo ir Izraelio Sandora. Taigi tada, kai europietis studijuoja jų šaltinius, graikų ir romėnų klasikus, tai studijuoja ne todėl, kad tai yra jo tapatybės šaltiniai, o dėl pačių šaltinių, nes šie regis esą teisingi, gražūs ir įdomūs. Brague'o žodžiais, tai yra Europos „ekscentriškoji tapatybė“. Jis stengiasi „iškelti į šviesą vidinę Europos kultūrinio nuotykio dinamiką, kurio varomąją spyruoklę aš pateikiu kaip romėniškąją.“¹²

Lieka aišku, kad šis elgsenos modelis yra susijęs su vakarietiškoji Europa forma. Aš taip pat linkęs pasilikti šiuose rémuose, nes jis man, pagal mano gyvenimo patirtį, aiškiausiai pritinka. Ir tik tokiu pagrindu įmanoma kalbėti.

III. DIAGNOZĖ

- Žvelgiant į vidines Europos sienas,
 - turint galvoje jos labai įvairiopą paveldą,
 - atsižvelgiant į jos specifinį būdą adaptuoti tradiciją,
- anamnezė mums vis giliau rodė unikalią Europos tapatybės istoriją. Dabar, laikantis mūsų medicininio modelio, ateina laikas Europos migrenos diagnozei. Pamėginsiu ją pateikti irgi trimis žingsniais, atvirkštine seka susijusiais su trejopa anamneze. Taigi dabar kalbėsime apie lūžio linijas ir skaidomas bacilas.

¹¹ Brague, p. 37 t. t.

¹² Brague, p. 211.

1. Galėtų būti, kad mus užvaldęs šiuolaikinis markionizmas

Markionas, buvo tas krikščionis, II šimtmetyje visiškai atsisakęs Senojo Testamento kaip krikščioniškos savimonės dalies. Ten esąs tik rūstaujantis Dievas, menkesnysis Dievas kūrėjas. Bažnyčia šiuo klausimu atidengė savo kortas ir, kalbant Rémio Brague'o terminais, pasirodė esanti „romėniška“, taigi pripažįstanti savo antriniškumą, nors šis antriniškumas labai greitai buvo pradėtas aiškinti kaip pranokimas.

Brague'as net daro tokią išvadą: „Galbūt <...> markionizmo atmetimas buvo Europos istorijos kaip civilizacijos steigiamasis aktas, nes jis suformavo Europos santykio su praeitimi matricą, įtvirtindamas šį santykį pačiu aukščiausiu lygiu.“¹³

Apverčiant šį teiginį, galima būtų klausti, ar mums nekyla pavojus ne sąmoningai arba sąmoningai persiimti kultūrinį arba istorinį markionizmu, taigi išsižadėti mūsų „romėniškojo antriniškumo“. Dvi skirtingos markionizmo atmainos:

- Kai mes arba visiškai nukertam savo žinias ir santykį su savo istorija, manydami, kad galim gyventi tikrai į priekį, tikrai į ateitį ir mėginami apibrėžti save, vadovaudamiesi vien pačiais savimi. Sociologiškai formuluojant: kai kiekvienu atveju savo individualų, asmeninį unikalumą suprantame kaip mūsų gyvenimą formuojantį centrinį motyvą.
- Arba kai apibrėžiam save tik „kaip uždara, nuo kitų atskirtą erdvę“, nes „tikrasis pavojus Europai yra tas, kad ji liausis sieti save su ta sveltomybe, kurią ji suvokia pranašesne, ir pavyzdžiu ims laikyti tik pačią save su savo ypatingumu... ir universalumu, kurį ji skleidžia („graikiškumą“, kurio „romėnai“ mes esame) traktuos kaip lokalų ypatingumą, galiojantį tik jai vienai ir negalimą perkelti kitoms kultūroms.“¹⁴ Apie šį pavojų visai neseniai vėl kalbėjo Ronaldas G. Ashas. Tas, kuris gina žmogaus teises, neturi teisės niekinti Europos, nes ten jos atsiradusios ne atsitiktinai.

2. Mes nebeturime bendro tvirto Europos naratyvo

Ne vien Šiaurės Italijos rašytojas Claudijus Magris konstatuoja: „Europoje ir Vakaruose akivaizdus utopijų, projektų ir kitos ateities vilčių

¹³ Brague, p. 118.

¹⁴ Brague, p. 205.

stygius.“¹⁵ Tačiau naratyvai ir utopijos negali rasti kieno nors paliepimu, jų negalima net išrasti. Jos randasi per bendrą centrinę patirtį.

Buvęs Vokietijos finansų ministras ir euro tėvas Theo Weigelis dažnai lankėsi mūsiškėje Bavarijos Katalikų akademijoje. Pateikdamas bendros valiutos įvedimą kaip, tegu ir sunkumų lydimą, sėkmės istoriją, jis buvo absoliučiai įsitikinęs, kad šioje istorijoje yra vieta ir jo vyresniajam broliui, paprastam kariui, žuvusiam per Antrąjį pasaulinį karą. Theo Weigeliui bendrasis euras yra tiesioginė jo šeimos tragedijos išvada.

Tačiau ši Europos karta traukiasi. Tai, kas liko kaip jungiamasis naratyvas, ligi neseno laiko buvo oficialusis tikslas tapti „didžiausia žiniomis grįstos pasaulio ekonomikos erdve“. Tačiau, po paskutiniųjų metų euro, ekonomikos ir finansų krizių ir šis tikslas gerokai nublanko. Tai apie ką mes galime ir turime kalbėti, kai kalbame apie Europą?

Čia dar prisideda vis smarkesnis skilimas tarp Europos Rytų ir Vakarų.

Bulgarų politologas ir filosofas Ivanas Krastevs mano, kad atrodo, jog viena pagrindinių šio skaidymosi priežasčių yra daugelio Vidurio ir Rytų Europos žmonių troškimas „nusikratyti kolonijinės priklausomybės, implikuojančios derinimosi prie Vakarų, projekto“.

O lenkų kilmės amerikiečių autorė Anne Applebaum priduria, kad taip siekiama „pamiršti pažeminimą, kad esi ne steigėjas, o tik Vakarų mėgdžiotojas, sekėjas“¹⁶. Man būtų labai įdomu, ar Jūs, čia susirinę, pritariate tokiam vertinimui?

3. Mes (vis dar) gyvename atskirtuose pasauliuose

Septintojo dešimtmečio pabaigoje tarp Rytų ir Vakarų vyko labai intensyvūs dvasiniai kultūriniai ginčai. Pagrindinė kai kurių mąstytojų, gyvenusių Vidurio Europos erdvėje, anapus geležinės uždangos, kelta idėja buvo „socializmo su žmogišku veidu“. Taip, pavyzdžiui, dar 1955 m. įkurta „Tarptautinė Pauliaus draugija“ stengėsi palaikyti pašnekesį su humanistinės orientacijos Rytų bloko mąstytojais. Pavyzdžiui, čia didieji teologai Karlas Rahneris ir Baptistas Metzas diskutavo su Rogeriu Garaudy'žiu, vėliau, apimtu pamišimo, nužudžiusiu savo žmoną. Būta apsišvietusio socializmo vilčių. Todėl 1968 m. įžengimas į Prahą buvo, tiesa, smerkiamas,

15 „Bis der Teufel uns scheidet...“, p. 28.

16 „Bis der Teufel uns scheidet...“, p. 156.

bet tos vilties nebuvo atsisakyta. Taigi Vakaruose, kaip man teko patirti, 1968 metai nesukūrė didžios idėjinės pervartos.

Tik Prancūzijoje 1968 m. rugpjūčio šokas pagimdė naują mąstytojų kartą – „nouvelles philosophes“ – supratusią, kas Vakarų galvose nuėjo klystkeliais ir kas iš tikrųjų nutiko Rytuose. Dar 1974 m. šios naujos mąstysenos pirm-takas André Glucksmannas paskelbė programinį veikalą „La cuisinière et le mangeur d’hommes“ („Virėja ir žmogėdros“), vokiškai pasirodžiusį 1976 m. Jo pradžia tokia: „Žvelgiant iš Rusijos: visiems, išgyvenusiems bausmės lageriuose, visiems jų artimiesiems, naujai į Sibirą ištremtiems, dabar uždarytiems politinės policijos psichiatrinėse įstaigose, mes norom nenorom atrodom kaip skystagalviai... Juos stebina mūsų demonstruojama nekaltybė, jiems vis tiek sunku laikyti mus nekaltais“¹⁷.

Čekų pasipriešinimas bemaž nepaveikė „naujosios Vakarų kairės, tarytum tai būtų buvęs tik spektaklis, per kurį nevykę artistai su 1917 metų kostiumais būtų vaikštinėję po liūdną kokio nors vaško figūrų kabineto sceną.“¹⁸

Matyt, tikrai kitas buvo tas pasaulis, kuriame „tada ten viešpatavusi proveržio nuotaika ir trumpalaikis politinis pakilimas, kur kas stipresnis nei Vakaruose, radosi iš visuomenės šerdies. Čekoslovakijos atveju pirmieji impulsai atėjo net iš (kalbant vakarietišku protesto sąjūdžių terminologija) isteblišmento, tai yra, iš partijos.“¹⁹ Jei nekalbėsime apie šias sociologines priežastis, tada pagrindinę minčių tėkmę lėmė veikiausiai nežabotas kairės vienpusiškumas. Tipiškas sveikinimo žodžio tekstas, 1968 m. kovo 20–21 dieną Vakarų Berlyno kairiųjų nusiųstas Prahai: „Mus vienija daugiau dalykų, nei norėtų reakcija. Tiesa, mūsų kova skiriasi vienu esminiu požiūriu: jūs siekiate socialistinę bazę išplėsti iki laisvos komunistinės sistemos, o mes kapitalistiniuose kraštuose darbuojamės tokios galimybės prieigose.“²⁰

Šiaip ar taip, 94 žuvusieji, Varšuvos sutarties karinių pajėgų įsiveržimo aukos, po to įvykę Jano Palacho ar Ryszardo Siwieco (Varšuvoje) susideginimai ir stojusi politinė žiema nevaicino jokio vaidmens Vakarų šviesuolių kovotojų sąmonėje. Prisimenant praėjusius 2018 metus: būta daugybės atminimo straipsnių ir radijo laidų apie 1968 metus, apie Paryžiaus gegužės

17 Glucksmann, p. 7.

18 Glucksmann, p. 190.

19 Frei, p. 190.

20 Frei, p. 193.

barikadas, apie protestus prieš Vietnamo karą arba Vokietijos nepaprastosios padėties įstatymus, apie studentų maištą prieš „tūkstantmečius trūnėjusius po profesorių mantijomis“: bet Praha ir rugpjūčio 21-ji visai nebuvo minimos. Užtat ypač garsiai dabar prisimintas Vudstoko festivalio penkiasdešimtmetis.

Vakarų Europos sąmonėje, veikiausiai, nieko nežinoma apie tai, ką rašė lenkų istorikai Włodimierz Borodziejus ir Maciejus Górny'as savo 2018 m. vokiečių kalba pasirodžiusioje knygoje „Pamirštas karas. Europos Rytai 1912-1923 m.“ Arba apskritai apie visus Baltijos kraštus. Kas pas mus apskritai ką nors žino apie Baltijos kraštuose vykusį partizaninį karą prieš SSRS po 1945 m.? Man atrodo, kad mums Vokietijoje dar šiek tiek rūpi Lenkija ir Vengrija, kad sielojamės dėl tenykščio populizmo. Bet toliau žvilgsnis nesiekia. Tai įrodo kad ir diskusijos apie naująjį „Nordstream“ naftotiekį, teisingiau, faktas, kad tos diskusijos nevyksta.

IV. TERAPIJA?

Pagaliau, po anamnezės ir diagnozės, laikas terapijai. Tiesa, šį žingsnį aš parašiau su klausuku. Iš gydytojų esu išmokęs: migrena nepagydoma, įmanoma nebent prislopinti jos intensyvumą ir dažnumą; ji silpnėjanti su amžiumi ir kartais praeinanti po klimakterinio periodo. Tai ar galime viltis, kad mes, nepaisant nemenko mūsų Europos amžiaus, dar gyvename Europos klimakso laikais? Juk tokia viltis, šiaip ar taip, būtų realistiška.

Gera terapija reikalauja atsižvelgti ir į visas aplinkybes, kuriose liga vystosi. Mūsų ligos atveju, aš, sakytumei, regiu aplink Europos migrenos simptomą išsidėsčiusius koncentriškus ratus. Tai yra, darnaus, sveiko europiečių vyrų ir moterų tapatumo klausimas bus bereikšmis, jei nebus atsižvelgiama ir į šiuolaikines, Europos reikalus toli pranokstančias aštrias megaproblemas. Aš jas tik paminėsiu, nemėgindamas į jas gilintis:

- politinė Vakarų fragmentacija, sukelta sustiprėjusio JAV nusikreipimo į save, – ir ne vien dėl prezidento Donaldą Trumpo, kurio atžvilgiu „ES valstybių vyriausybės toliau ramiai kulniuoja integracijos procesu, nesukdamos sau galvos, kaip jos galėtų būti išgirstos kitaip sutvarkytame pasaulyje“²¹;

²¹ Jäger, p. 9.

- pasaulio ekonomikos globalizacija, dėl kurios Europa vis labiau spaudžiama JAV ir Kinijos žnyplių;
- viso mūsų gyvenimo skaitmenizacija, pradedant ekonomika ar žiniasklaida ir baigiant kasdieniu gyvenimu;
- nerimą keliantys svarstymai, ar demokratija gali gyvuoti ir be kapitalizmo ir sėkmingos ekonomikos, į kuriuos jau seniai atkreipia dėmesį vienas svarbiausių šiuolaikinių Afrikos mąstytojų, iš Kamerūno kilęs Achilles Mbembé;
- artimesnis koncentrinis ratas būtų ES su visais išskydimo ir skaidymosi faktoriais, nors ji, anaiptol, nėra ne tik tapati su visomis Europos valstybėmis, bet nebūtinai yra ir tapati tam, kas dvasios, kultūros ir istorijos požiūriu suprantama kaip Europa;
- pagaliau ir sociologinis žvilgsnis į mus, individualius europiečius, su mūsų šiuolaikiniais savitumais. Mūsų kontekste man ypač svarbi atrodo toji analizė, kurios šūkis „Singularumų visuomenė“. Čia turima galvoje ne vien vis didėjanti gyvenimo projektų ir pasaulio aiškinimų individualizacija, bet kartu ir pastanga pabrėžti savo išskirtinumą: „Kur tik pažvelgsim į dabarties visuomenę: tai, ko vis labiau tikimasi, yra ne bendrumas, bet ypatingumas. Institucijų ir individų viltys, domesys ir pastangos siejamos ne su standartizuotais ir reguliuojamais, bet su unikaliais, singulariais dalykais.“²²

Kaip, turint galvoje tokias labai sudėtingas prielaidas, apskritai gali būti gydoma Europos migrena?

Aš tikrai neturiu stebuklingų vaistų, bet pamėginsiu pateikti keletą elgsenos siūlymų, kaip elgtis su lūžio linijomis ir skaidomosiomis bacilomis. Lūžio linijos patiriamos, jos dažniausiai iš anksto nulemtos. Skaidomosioms baciloms galima neleisti toliau daugintis.

1. Ne taip svariai kalbėti apie Europą

Apie Europą neretai bylojame lemtingais žodžiais. Tada Europa yra „neturinti alternatyvos“, vienintelis įmanomas taikos projektas, mūsų istorinė pareiga, ji skelbia pasauliui vertybinę žinią. Gal visa tai ir tiesa. Tačiau, aštriau kalbant, galėtume drauge su Pietų Korėjoje gimusiu Byung-Chul Hanu tokias svarias šnekas apie Europą pateikti beveik kaip „pornografinės“.

²² Rechwitz, p. 7.

„Pornografijos amžius yra vienareikšmiškumo amžius. Šiandien mums nebeprieinami tokie fenomenai, kaip paslaptis ir mįslė. Jau ir dviprasmybės ar ambivalencijos mums regisi neįjaukios. Net pokštai smerkiami dėl jų dviprasmybės... Dviprasmybes smerkia *Political Correctness*. Daugiaprasmybės iš esmės skirtos erotikos kalbai.“²³

Taigi pageidautina būtų kalbėti apie Europą lengviau, elegantiškai, daugiaprasmiškai erotiškai.

György'as Konrádas dar 1988 metais savo „Vidurio Europos meditacijoje“ rašė: „Mes turime praėityje ir dabartyje integruotą europinę utopiją: niuansų gausos, subtilių palyginimų meną, savo aplinkos kaip meno suvokimą, humoro kupiną asmenybės savarankiškumą santykyje su valstybės ir pinigų fetišais, žmogaus, o ne jo veikalų pirmenybę.“²⁴

Taigi Europai išėitų į naudą, jei mes, nepaisant visų neišvengiamų struktūrinių debatų, dažniau apie ją kalbėtume lengvesne intonacija, žaismingiau, su daugiau humoro. Tai labiau derėtų ir su vidine istorijos dinamika, juk istorija vyksta ne pagal aiškias, akivaizdžias, vienareikšmes taisykles. Bulgaras Ivanas Krastevas visiškai pagrįstai sako: „Atidesnis politinių darinių griuvimo istorijos tyrimas rodo, kad išgyvenimo menas yra nuolatinės improvizacijos menas. Pagaliau Europą dar galėtų išgelbėti ne sustabarėjęs nejudrumas, bet lankstumas.“ Todėl jis mūsų veiksmus ir kalbas už Europą lygina su eilėraščio rašymu: „Net pats poetas ligi pat pabaigos nežino, kaip eilėraštis baigsis.“²⁵

2. Draugiškai kalbėtis

Teisingas kalbėjimas suponuoja kitą mano mintį. Prieš 60 metų, kalboje, pasakytoje Hamburge, dėkojant už jai suteiktą Lesingo premiją, Hannah Arendt 1959 m. rugsėjo 28 d. kalbėjo apie „draugystę tamsiais laikais“. Net jei mūsų europiniai laikai anaipol ne tokie tamsūs, kokius savo dešimtmečiais patyrė Hannah Arendt, vis tiek galioja tai, ką ji įvardijo kaip fundamentalų dalyką, kad mums pasaulis „tamsiais laikais“ neišsprūstų iš rankų. Jei toliau pateikiamoje citatoje žodį „pasaulis“ pakeisite žodžiu „Europa“, turėsite pagrindimą, kodėl tokie susitikimai kaip štai šis lietuviškajame Thomo

23 Byung-Chul Han, p. 105.

24 Konrad, p. 114.

25 Krastev, p. 132.

Manno centre Kuršių nerijoje yra tokie svarbūs ir Europos ateičiai ir kodėl aš esu toks dėkingas, galėdamas čia dalyvauti.

Hannah Arendt tada pasakė: „Pašnekesyje atsiskleidžia politinė draugystės ir jai būdingo žmogiškumo reikšmė, nes šis pašnekesys (skirtingai nuo intymių pokalbių, per kuriuos paskiros sielos kalba pačios apie save), kad ir kaip būtų persmelktas džiaugsmo, kad draugas šalia, skirtas bendrajam pasauliui, visiškai tikslia prasme liekančiam nežmogišku, jei tik žmonės nuolat apie jį nesikalba. Mat žmogiškasis pasaulis yra ne vien todėl, kad jis yra žmonių sukurtas, bet tik tada, kai jis tampa pašnekesio objektu“.²⁶

3. Sugražinti garbę senai sąvokai

Įterpsiu vieną asmeninę pastabą. Apie ką gi mes visą laiką kalbame, kokia yra teisinga sąvoka mūsų mąstymų objektui apibrėžti?

- Žinoma, „Europa“. Tačiau tai šiandien neretai tapatinama su „europocentrizmu“, ir aukšta intonacija, skambanti šiame žodyje, politiškai korektiškai mąstantiems šiuolaikiniams žmonėms vis žadina prisiminimus apie „senąjį baltąjį žmogų“, „the old white Man“, kitaip sakant – tikrą priešų įvaizdį.
- „Europos sąjunga“, čia pirmiausia galvojama apie Briuselį, apie teisingos formos agurkus ir kitus tariamus ar tikrus laisvų žmonių tampymus už vadelių.
- „Vakarai“: kaip politinė vertybė ši sąvoka, vėliausiai nuo Donaldo Trumpo, didžiąja dalimi yra nebegyva.

Kodėl mums nereaktyvavus labai senos sąvokos? Vokiškai ši sąvoka būtų „Abendland“ („Vakarų kraštas, Vakarų kraštai“). Juk tai nebūtinai iškart turi būti „das christliche Abendland“, taigi „krikščioniškieji Vakarų kraštai“, tasai savosios tapatybės ir užduoties įtvirtinimo elementas, ypač pirmaisiais geležinės uždangos ir šaltojo karo dešimtmečiais. Ne, tiesiog „Vakarų kraštai“.

- Pirma, šioje sąvokoje neskamba pretenzija viešpatauti, ji veikiau iš-tarta pati save daro santykyne, nes drauge kyla ir jos priešingybės, „Rytų kraštų“, asociacija. Ir tokiame kontekste „Rytų kraštai“ įgyja visai teigiamą konotaciją.
- Antra, ši sąvoka pirštu neprikišamai primena savąją istoriją.

²⁶ Arendt, p. 139.

- Trečia, ji turi tegu ir nelabai griežtai apibrėžtą geografinį turinį, neverčiantį iškart brėžti jos išorines ribas, kaip esti „Europos“ atveju.
- Ir, ketvirta, kas norėtų, gali vis dėlto prisiminti krikščioniškąsias Europos šaknis, jos, kaip gražiai sakoma, krikščioniškąją sielą.

Taigi išdrįskime kalbėti apie „Vakarų kraštus“.

4. Puoselėti tipiškai europines institucijas

Pirmiausia, čia aš turiu galvoje ne Europos Parlamentą ir net ne Europos Žmogaus Teisų Teismą. Turiu galvoje tas institucines struktūras, kurios istorijos ir kultūros istorijos požiūriu yra aiškiai europietiškos kilmės ir europietiškos dvasios.

Pirmoji iš tokių institucijų yra universitetas. Be abejo, senojoje Babilonijoje būta didžiai inteligentiškų žmonių, gebėjusių numatyti net Saulės ir Mėnulio užtemimus, būta ir islamo kultūros erdvėje didžiai išprususių gamtos tyrinėtojų, Korano žinovų, filosofų. Tačiau universitetas kaip mokytojų ir mokinių bendruomenė, kaip *universitas literarum* ir vienos disciplinos ribas peržengiančių studijų, idealiu pavidalu kaip kvalifikuoto profesinio, iš pradžių pirmiausia teisės ir teologijos, o paskui vis plačiau užgriebiančio išsilavinimo vieta, kaip ypatingų savivaldos teisių institucija yra „Europos Viduramžių kūrinys... Jokia kita europietiška institucija visame pasaulyje neįsitvirtino taip, kaip universitetas su savo paveldėtomis struktūromis ir mokslo pasiekimais.“²⁷

Universiteto institucija įkūnija laisvų žmonių lavinimosi idealą, kurio pirminės ištakos buvo *Heros academos* giraitė senovės Atėnuose ir kurio kelias toliau eina į ankstyvųjų Viduramžių katedrų ir vienuolynų mokyklas, globotas jų steigėjų tėvų, imperatorių ir popiežių. Todėl teisingai sakoma: „Universitetas yra europietiška ugdymo institucija *par excellence*.“ Ne veltui Europos Sąjungos universitetų struktūros atnaujinimas gavo seniausio Europos universiteto, „Bolonijos proceso“ vardą, nors pats šis procesas, ko gera, ne visada atitinka senąjį universiteto idealą. Bet kas apskritai kada nors gali idealą atitikti? Juo labiau mes turėtume būti dėkingi, didžiudamiesi ir atsakingai branginti savo universitetus, tebeliekančius Europos švietimo idealo šauklius. Jie įkūnija visa, be ko Europa būtų visiškai neįsivaizduojama – jie įkūnija ugdymą plačiąja prasme.

²⁷ Rüegg, p. 13.

Su „universiteto“ institucija artimai susijusi kita pamatinė Europos struktūra. Turiu galvoje miestą. Čia galima pasakyti tą patį: žinoma, aukštosiose kultūrose, pradedant Teotihuakanu senovės Meksikoje ir iki senovės Babilono ar Angkor Vato Kambodžoje, būta didžiųjų, centrinių, savitų ir intelektualiai gyvųjų miestų.

Tačiau Europos miestas yra kažkas neįprasta, unikalų. Graikų miestai valstybės pačioje Graikijoje, Mažajoje Azijoje, Pietų Italijoje, *Urbs Roma* kaip apskritai miesto įkūnijimas, vėlyvųjų Viduramžių ir ankstyvojo Renesanso miestai Šiaurės ir Centrinėje Italijoje, orūs Vokietijos prekybos miestai, Hanzos sąjunga Šiaurėje – visos šios politiškai labai aktyvios bendruomenės yra dirva visuomeniškai, politiškai, net religijos požiūriu savo laisvę ir atsakomybę pamažu suvokiančių „piliečių“ kartų, kurios pavyzdžiui, nepaisant savaime suprantamos Viduramžių krikščionybės, tokiuose Vokietijos prekybos ir kultūros miestuose kaip Ulmas, Frankfurtas ar Niurnbergas visada priešinosi, kad tarp jų sienų įsikurtų vyskupas.

Negaliu čia leisti į Europos miestų istoriją²⁸, noriu atkreipti dėmesį tik į vieną teologinį aspektą. Miestas Viduramžiais buvo vienintelis kompleksiškas visuomenės darinys, kuriame apskritai praktiškai reflektuojama ir suvokiama galėjo būti Aristotelio suformuota „episteme politike“, „scientia civilis“ samprata. Išėjimo taškas yra specifinė „dangiškąją Jeruzalę“ grindžiamos krikščioniškosios visatos, kaip tobulos pilietinės bendruomenės, paveiklo interpretacija. XII šimtmečio scholastika, kurios viršūnės buvo Albertas Didysis ir Tomas Akvinietis, vėliau miesto piliečio pavyzdžiu galėjo išvystyti krikščionio paveikslą apskritai. Pasak Tomo Akviniečio, žmogus yra net „animal naturaliter civile“, taigi ne tik, kaip Aristotelio teigta, „zoon politikon“, „bendruomeninis gyvis“, bet „pilietinė būtybė“, „miesto būtybė“, nors faktiškai ir ne visi žmonės esą „habitatores civitatum“, taigi ne visi konkrečiai gyveną miestuose.“²⁹

Savo šiandieniniuose miestuose rūpindamiesi bendraisiais reikalais ir bendruomene, konkrečia atsakomybe ir vietine demokratija, mes ne tik puoselėsime didžią europietišką tradiciją, bet ir laikysimės teologiškai pagrįstos antropologijos.

28 Tai puikiai padarė Leonardas Benevolas knygoje *Die Stadt in der europäischen Geschichte*, kur jis Europą supranta ir aprašo kaip miestų žemyną.

29 Išsamiau apie tai in: Jürgen Gebhard. *Der bürgerliche Begriff des Politischen*. Bern, 2000.

5. Palaikyti atminties elipsę

Ką čia turiu galvoje? Aleida Assmann, visuomeninių atminties kultūrų tyrinėtoja, žvelgdama į vienus nuo kitų tolstančius Europos Rytus ir Vakarų, kalba apie „aukų konkurenciją“. Vakaruose Holokausto atminties būtinumas kone tapęs susivienijusios Europos „steigiamuoju mitu“. Su tuo siejama mintis, kad šio įvykio unikalumas niekad negalys būti reliatyvizuojamas. Tam didžiulę reikšmę teikia ne vien žydai. Todėl pagrindinė intelektualiosios Vakarų Europos tėkmė kuo griežčiausiai atmeta bet kokią apibendrinančios totalitarizmo teorijos atmainą, mėginančią vienu žvilgsniu žvelgti į visas XX šimtmečio nacionalsocializmo, stalinizmo, komunizmo, fašizmo aukas. Rytuose, priešingai, manoma, kad jų pačių kančios Antrojo pasaulinio karo ir komunizmo laikais Europos bendrijos sąmonėje beveik nesuvokiamos ar bent jau suvokiamos pernelyg menkai.

Ponia Assmann primena, koks riksmas kilo Vakarų Europoje, kai Gulagą išgyvenusi buvusi Latvijos užsienio reikalų ministrė Sandra Kalnietė pareiškė, kad be milijonų Vidurio Europos, Rytų Europos, Baltijos kraštų gyventojų patirties Europos atmintis „liks vienpusė, nepilna ir nesąžininga“, nes, – ir tai buvo visiško nesupratimo priežastis – „abu totalitariniai režimai – ir nacizmas, ir komunizmas – buvo vienodai nusikalstami.“³⁰

Mėgindama rasti būdą, kaip Europa galėtų bendrai prisiminti, sykiu nesuniveliuodama svarbių skirtingumų, Aleida Assmann siūlo formulę, kuri neleistų nei reliatyvizuoti, nei sulyginti ir kaip elipsė su dviem centrais padarytų įmanomą bendrąją Europos atminties kultūrą, be kurios Europos lūžio linijų ir skaidomųjų bacilų nepavyks pašalinti. Ta formulė skamba šitaip: „1. Stalinizmo nusikaltimų atmintis neturi reliatyvizuoti Holokausto atminties. 2. Holokausto atmintis neturi menkinti stalinizmo nusikaltimų atminties.“³¹

Tačiau Assmann cituoja ir Lietuvos literatūrologę Ireną Veisaitę ir jos reikalavimą: „Tikrai būtina kalbėti ir apie Gulagą ir jo baisius nusikaltimus žmogiškumui. Tačiau Vakarų pasaulis tam nepasiruošęs. Žmonių sąmonėje Aušvicas yra Holokausto simbolis. Bet kur Gulago simbolis? Jo dar nėra.“³²

³⁰ Assmann, p. 160.

³¹ Assmann, p. 163.

³² Assmann, p. 164.

Čia mes turbūt priėjome centrinę vietą dalykų, skiriančių Europą, kur tveria didžiausias skausmas, kur driekiasi giliausios lūžio linijos, kur veisiasi nuodingiausios bacilos, kur mes vieni kitus menkiausiai suprantame – nepaisant tokių Vakaruose išėjusių svarbių knygų, kurių paminėsiu tik tris. Tai 1997 m. pasirodžiusi 987 puslapių sukrečianti „Livre noir du Communisme. Crimes, terreur, répression“ (Juodoji komunizmo knyga. Priespauda, nusikaltimai ir teroras) arba Timothy'čio Snydero „Bloodlands“, arba 2017 m. išėjusi Karlo Schlögelio „Das Sowjetische Jahrhundert“.

V. PERSPEKTYVOS

Štai ir priėjau pabaigą. Neseniai istorikas Danas Dineris rašė, kad tapatybė esąs „nyksmo žodis“. Taigi žodis, atsirandęs tik tada, kai tai, ką jis nusako, traukiasi, pradeda nykti.

Ar „Europos migrena“ būtų įvardijimas to, kad Europa nebesuvokiama ar nebeteisingai suvokiama? Kad Europos atžvilgiu turime regos ar klausos problemų, kad ji gyva tik pusiau atsiminimuose? Kad dėl to mus kamuoja galvos ir širdies skausmai?

O gal vis dėlto diagnozė „Europos migrena“ nėra teisinga? Gal ji įvardija tik „nyksmo paveikslą“, kaip rašė Danas Dineris? Nepaisant visos kritikos ir reliatyvizacijos, šioje galvoje slypi šis tas daugiau. Jos akys žvelgia toliau, toli į priekį ir toli atgalios.

Prisimenu Czesławą Miłoszą. 1943–1944 m. jis pogrindyje darbuojasi prieš vokiečių okupaciją, o Europoje vyksta kur kas dramatiškesni dalykai, ne šiaip kokia „migrena“. Supamas viso šiuurpo, Miłoszas sukuria dvidešimties eilėraščių ciklą „Pasaulis. Naivi poezija“. Vienas jų vadinasi „Pro langą“. Anuometinį jo žvilgsnį pro 1943–1944 metų langą turėtume saugoti širdyje, šiandien, 2019 metais, kalbėdami apie Europą. O per Šaltąjį karą Milanas Kundera rašė, kad europietis yra tas, kuris ilgisi Europos.

Czesławo Miłoszo eilėraštis:

*Anapus miško, lauko, vėlei lauko
lyg veidrodis ten vandenys, link jūros
pasvirę, pasaulį mums auksinį
jie rodo, kaip į vazą tulpę linksta.*

Tenai Europa, sako tėvas mano,
kai giedra, ji ranka pasiekiamo,
po mūšių ir audrų ten dūmai kyla,
ten daug žmonių, šunų, žirgų gyvena.

Margi tenai, turtingi dunkso miestai
ir upės teka, sidabru nuaustos.
Balti kalnai, kaip antklodė pūku
ten visą žemę pridengia šiltai.

Iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius

Literatūra:

- ARENDE, H., BORMUTH, M. (Hrsg.) *Freundschaft in finsternen Zeiten. Die Lessing-Rede mit Erinnerungen von Richard Bernstein, Mary McCarthy, Alfred Kazin und Jerome Kohn.* Berlin, 2018, S. 139;
- ASSMANN, A. *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention.* München, 2013, S. 231; „Bis der Teufel uns scheidet“. *25 Jahre Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung: 13 Zwischenrufe.* München, 2019, S. 207;
- BOLAFFI, A. *Krise als Chance – Europa neu denken. Im Gespräch mit Peter Engelmann. Passagen Gespräche 3.* 2014, S. 128;
- BRAGUE, R. *Europa – seine Kultur, seine Barbarei. Exzentrische Identität und römische Sekundarität.* 2012, S. 249;
- BRODER H. M. *Die letzten Tage Europas. Wie wir eine gute Idee versenken.* München, 2013, S. 223;
- BROWN, P. *Die Entstehung des christlichen Europa.* München, 1996, S. 404;
- BYUNG-CHUL HAN. *Vom Verschwinden der Rituale. Eine Topologie der Gegenwart.* 2019, S. 121;
- DEBRAY, R. *Éloge des frontières.* 2010, S. 96;
- FISCHER, H., DIETZSCH, S., HAVELKA, M. (Hrsg.) *Der Realismus und das Europärtum.* 2019, S. 158;
- FREI, N. 1968: *Jugendrevolte und globaler Protest.* 2008, S. 286;
- GEBHARDT, J. *Der bürgerschaftliche Begriff des Politischen: Ursprünge und Metamorphosen.* In: *Geisteswissenschaftliche Dimensionen der Politik: Festschrift Alois Riklin zum 65. Geburtstag.* Hrsg. von KLEY, R., MÖCKLI, S. Bern, 2000, S. 139–162;
- GLUCKSMANN, A. *Köchin und Menschenfresser. Über die Beziehung zwischen Staat, Marcismus und Konzentrationslager.* Berlin, 1979, S. 181;
- HIRST, J. *Die kürzeste Geschichte Europas.* 2012, Hamburg, S. 206;

- IM HOF, U. *Das Europa der Aufklärung*. München, 1995, S. 270;
- JÄGER, T. *Das Ende des Amerikanischen Zeitalters. Deutschland und die neue Weltordnung*.
Zürich, 2019, S. 191;
- KALLSCHEUER, O. *Zur Zukunft des Abendlandes*. Springe, 2009, S. 158;
- KONRÁD, G. *Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen*. Berlin, 1985, S. 224;
- KRASTEV, I. *Europadämmerung. Ein Essay*. Berlin, 2017, S. 144;
- LIESSMANN, K. P. *Lob der Grenze. Kritik der politischen Unterscheidungskraft*. Wien, 2012,
S. 207;
- ORBAN, O. *Civilisation latine. Des Temps anciens au Monde moderne*. 1986, S. 360.
- RECKWITZ, A. *Die Gesellschaft der Singularitäten. Zum Strukturwandel der Moderne*.
Berlin, 2018, S. 480;
- RÜEGG, W. (Hrsg.), *Geschichte der Universität in Europa*. Band 1. 993, S. 435.